

М. ВАКУЛЕНКО

**ДЕЯКІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ НЮАНСИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:
ЯК НЕ ВИПЛЕСНУТИ З ВОДОЮ ДИТИНУ**

Цікавою, але непростю і неоднозначною є проблема близьких мовних одиниць — відмінків, закінчень, паронімів тощо. Відмінності у їх уживанні та написанні такі тонкі, що тут потрібні як спеціальна освіта, так і мовне чуття.

Щоб упевнитися у написанні тієї чи іншої мовної реалії, найчастіше звертаються до Правопису [1] або словників [2, 3], шукаючи там відповідну словоформу. Це фактично використання статистичного методу дослідження. Втім, не всі правила викладені у Правописі послідовно та зрозуміло, а в Орфографічному словнику української мови та Російсько-українському словнику знайти можна далеко не всі терміни (скажімо, такі, як: *ейконал, світловід, ізофот, баріоній, глюоній* та ін.). Найвинахідливіші вдаються до порівняльних досліджень, підшуковуючи слова, подібні до сумнівного, що є ілюстрацією застосування аналітичного методу [4, 5]. Нагадаємо, що термінологія як наука потребує зваженого поєднання обох методів — статистичного та аналітичного. Це дає можливість уникнути невиправданих перегинів як у бік заявленої неправильності, так і ультрареволюційної незвичності (див. [6]).

Для визначення об'єктивних закономірностей у мовному просторі дослідники спершу збирають відповідний матеріал, наприклад, записують мовлення мешканців віддалених сіл. Цей матеріал слід, звичайно, піддавати всебічному науковому аналізу — порівняльному, акустико-фонетичному, історичному тощо, після чого можна більш-менш виразно окреслити те чи інше правило. Але ж мовою користуються не лише колоритні (здебільшого неосвічені) сільські бабусі. Кожен прошарок суспільства дає певний імпульс розвитку мови: маргінали — у бік суржику, злочинці — «фенізації», у деяких політиків превалює «двуязыччє», підприємці мають схильність до англізації, молодь — до жаргонізації мови тощо. На цьому строкатому тлі світлою плямою виглядає мовлення освічених людей — спеціалістів у своїй галузі. І якщо ми прагнемо сприяти розвитку культури та правильності мови, то не обійдемося без вивчення практики вживання фахових термінів тієї чи іншої галузі, звичайно, враховуючи правила і тенденції функціонування мови як цілісного організму.

Робота над фаховими словниками потребує ретельного опрацювання писемної та ус-

ної мови як спеціалістів відповідної сфери, так і «простих людей». Це дає змогу більш-менш чітко окреслити і з'ясувати кілька «тонких» мовних проблем, значення яких виходить далеко за межі термінології як терміносистеми і термінології як науки. Серед них виділимо такі.

РОДОВИЙ ВІДМІНОК ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ ДРУГОЇ ВІДМІНИ

Багато непорозумінь виникає від недостатнього усвідомлення семантичного навантаження закінчень «~у» («~ю») та «~а» («~я»). Виховані на російському мовленні люди здебільшого не морочать собі голову і діють напрощуд просто — відштовхуються від російського правила, де завжди вживається закінчення «~а» («~я»), автоматично замінюючи його на «~у» («~ю»). Ось так і з'являються вислови *до Донецьку, поблизу карного майданчику, футболісти Реалу, копія паспорту, у вагоні потягу* тощо.

Якщо іменник позначає абстрактне, неконкретне, узагальнене, збірне поняття (у тому числі явище, процес, сукупність певних елементів, речовину та почуття), то в родовому відмінку пишеться закінчення «~у» («~ю»). Зокрема, до таких іменників належать терміни *баріоній* (квазіядерний зв'язаний стан пари баріон-антибаріон із малим дефектом чи надлишком маси), *мезоній* (воднеподібний атом, ядром якого є позитивно заряджений мезон, а на оболонці міститься електрон), *кварконій* (мезон, що складається з важкого кварка та його антикварка), *позитроній* (зв'язана воднеподібна система, яка складається з електрона та позитрона), *глюоній*. *Ейконал* — це фактично оптичний шлях світлового променя, тому в родовому відмінку з'являється закінчення «~у». *Водопровід* чи *газопровід* складаються з багатьох ланок, тому в родовому відмінку тут також «~у».

Отже, в родовому відмінку закінчення «~у» («~ю») мають такі слова, як: *епіцентр* (осередок землетрусу), *гіпоцентр*, *базис*, *інтервал*,

ейконал, *потенціал*, *момент*, *віріал*, *циклон* (подібно до *урагану*), *сфероліт* (сукупність кристаликів), *профіль* (як *контур*, *вигляд*, *фах* чи *біографія*), *елемент* (хімічний), *ізотоп* (подібно до *контуру*, *горизонту*), *ізолюкс*, *канал* (у розумінні *шлях*, *(про)хід*, *протока* або *частота*), *тунель*; а також *потяг* (до чогось).

Для об'єкта, який має чітко окреслені межі або є окремою чи автономною одиницею, вживається закінчення «~а» («~я»). Це, зокрема, живі істоти, назви, математичні величини та геометричні фігури, числа, міри, назви грошових знаків, місяців і днів тижня, конкретні предмети, а також окремі об'єкти, що розглядаються як єдине ціле: *інваріант*, *інтеграл*, *центр* (якщо йдеться про математичну точку); *якобіан*, *лагранжіан*, *гамільтоніан* (подібно до *функціонал*); *а(но)хромат*, *анастигмат*, *апланат*; *прилад*, *апарат*, *автомобіль*; *профіль* (як *лекало*, *шаблон*); *канал* (у розумінні *труб(к)а*, *циліндр*, *резонатор*, *капіляр*, *шланг*, *ніпель*); а також *потяг* (поїзд), *автобус* (у розумінні *автомобіль*, *вагон*), *майданчик*, *паспорт* і т.п.

З огляду на вищесказане потребують закінчення «~а» в родовому відмінку однини такі терміни, як *світловід* (однорідний і цілісний стержень або трубка) і *хвилевід* (скрізь однаковий стержень, трубка чи канал або ж чітко визначена ділянка середовища, іноді обмежена жорсткими стінками, яка є виразно окресленою одиницею простору і має власні характеристики).

Цікаво, що в деяких синонімічних рядах одні слова можуть набувати закінчення «~у» («~ю»), а інші — «~а» («~я»). Усе залежить від того, яку саме властивість чи особливість підкреслює вибраний синонім: *глюбол* (~а) — окрема, цілісна частинка (мезон); *глюоній* (~ю) — підкреслює те, що це складена з глюонів система. *Атом* (~а) — це найменша частина хімічного елементу, здатна існувати самостійно, яка є носієм його властивостей; а хімічний *елемент* (~у) — речовина з певними властивостями.

Терміни, що позначають об'єкти аналогічних класів, також можуть уживатися з різними закінченнями — залежно від властивостей речовини, які виходять на передній план. Пишемо: *металу, пластику, піску, вуглецю, кремнію* — але *діелектрика, магнетика, донора, каталізатора*. У другому випадку йдеться теж про речовину, але тут виділяється їхня активна функція. Це активні агенти, тобто ті, що виявляють активну дію. Так само пишемо *адсорбента* (активно впливає), але *адсорбату* (є пасивною речовиною).

Нарешті, одне й те саме слово може набувати різних закінчень, якщо вживається в різних значеннях: *частота коливань електричного контура* — *напрямок обходу контуру інтегрування, сходження струменів із контуру крила; вирізати макет за допомогою профіля* — *обтікання профілю крила; висота звука, форманти звука* (якогось певного типу коливань) — *приймачі звуку, випромінювання звуку* (тобто звукових хвиль), *підійти до апарата* — *працівники державного апарату*.

ВИКОРИСТАННЯ РОДОВОГО ТА ЗНАХІДНОГО ВІДМІНКІВ

Спершу розглянемо таке цікаве явище в українській мові, як «подвійне» заперечення. Після заперечної частки *не* (або заперечного дієслова) в реченні часто вживають також заперечний займенник чи прислівник, який починається з *ні-*: *нікого немає вдома, не скажу нізащо*. На перший погляд, тут є подібність до французької, де також уживається подвійне заперечення, і відмінність від англійської, де заперечення в реченні тільки одне. Впадає в око певна нелогічність «заперечення заперечення» [4], та насправді все не так просто, і схожого в цих мовах значно більше. Так, порівняймо вислови тотожного змісту: *я не знаю нічого* (*я не знаю й краплинки*) — *je ne sais pas* (*je ne sais goutte, je ne sais point, je ne sais rien*) — *I don't know anything*. У дослівному перекладі *pas* — крок, *goutte* — крапля, *point* — точ-

ка, *rien* — дециця, *anything* — дещо. У французькій мові друге заперечення, що етимологічно означає невелику частину чи кількість, підсилює та уточнює заперечення типу *не*. Таке підтвердження заперечення цілком виправдане: дуже коротка й непомітна частка *не* змінює змісту висловлювання на протилежний, а слухач може й недочувати. Як англійський переклад згаданого вислову, так і український варіант *я не знаю й краплинки* містять подібне підтвердження заперечення відповідно займенником *anything* та іменником *краплинка*. Причому у французькій та українській мовах друга частина заперечення настільки виразна й помітна, що може вживатися і без першої: (*il n'y a*) *pas de problème* — (*немає*) *ніякої проблеми*.

Зауважимо, що тут заперечні займенники *нічого, нікого, ніякого* (~ої, ~их), які фактично означають дуже маленьку частину чи кількість чого-небудь, стоять у родовому відмінку. Вони можуть уживатися з іменниками-доповненнями, що також стоять у родовому відмінку. Часто такі займенники випадають, але значення частини від цілого залишається: *немає (ніякої) проблеми, не зареєструвати (ніяких) сигналів, не відчувати (ніякого) болю, не знайти (жодної, ніякої) дороги, не давати (анінайменшого) спокою*. І взагалі, незалежно від наявності чи відсутності заперечення, таке виділення частини чого-небудь потребує родового відмінка: так, у вислові *купити молока* мається на увазі якась певна його кількість (пакет, пляшка, бідон), а не все молоко на планеті (пор. франц. *acheter du lait*).

Отже, родовий відмінок доречний, коли виділяється певна кількість або частина цілого, у тому числі при запереченні: *не робити (ніяких) помилок, наробити (багато, велику кількість) помилок, уживати (якихось, певних) заходів, дати перцю. Утерти носа* — тут мається на увазі не весь ніс, а тільки його мокра частина. Якщо ж частина від загальної кількості не виділяється, то потрібен знахідний відмінок: *робити помилки* (бажано уточ-

нити, які саме), *вживати заходів* (варто конкретизувати чи перелічити їх), *ставити апостроф* (не ділиться на частини), *дати відсіч*.

Ось деякі приклади протиставлення родового та знахідного відмінків: *багато галасу з нічого — здійняти галас; нехайно вжйй заходів, щоб не сталося біди — треба вжити такі заходи: ... (список додається); наговорити (силу-силенну) компліментів — говорити компліменти; не відчувати небезпеки — відчувати небезпеку, прагнути слави — здобути славу.*

НАПИСАННЯ СКЛАДЕНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

В означеннях, складених із двох прикметників, дефіс ставиться, якщо вихідні означення рівноправні (тобто відбувається додавання їх семантичних полів), і між ними можна вставити сполучник «і»: *атомно-кристалічна (атомна + кристалічна) будова, корпускулярно-хвильовий (корпускулярний + хвильовий) дуалізм, науково-популярний (науковий + популярний) журнал, фізико-хімічний (фізика + хімія) аналіз, оптико-механічна (оптика + механіка) аналогія, електронно-вимірвальна (електронна + вимірвальна) апаратура*. З погляду математичної логіки тут ми маємо справу з «сумою», або «додаванням» вихідних понять.

Якщо ж означення походить від словосполучення, яке саме складається з означення (прикметника) та іменника й уточнює основне поняття (звужує семантичне поле), то таке слово пишеться разом: *квантова механіка (< механіка) — квантовомеханічний підхід, електронний промінь (< промінь) — електроннопроменевий прилад, електронна оптика (< оптика) — електроннооптичний прилад, магнітна жорсткість (< жорсткість) — магнітножорсткий матеріал, магнітний дрейф (< дрейф) — магнітнодрейфове випромінювання, вторинний електрон (< електрон) — вторинноелектронний катод, низька температура (< температура) — низькотемпературна плазма, електронне збудження (< збудження) — електроннозбу-*

джена провідність, нейтронний дефіцит (< дефіцит) — нейтроннодефіцитне ядро. Широковживані прикметники також підлягають цьому правилу, наприклад: *синьоокий (< око), товстопузій (< пузо), ширококовжаний (< вживання), кисломолочний (< молоко)* тощо. Тобто тут ми маємо справу з «добутком», або «перетином» вихідних понять.

Складене означення пишеться разом і тоді, коли перше слово в означенні втрачає суфікс (здебільшого *-ичн-*, *-ичн-*, *-н-*, *-ов-*, *-ев-*). Причому такі прикметники часто мають і відповідну іменникову форму: *електроакустична (електр(ична) + акустична) аналогія < електроакустика, електромеханічна (електр(ична) + механічна) аналогія < електромеханіка, магнітомеханічне (магніт(не) + механічне) відношення < магнітомеханіка, акустооптична (акуст(ична) + оптична) дифракція < акустооптика, акустоелектричні (акуст(ичні) + електричні) домени < акустоелектрика, магнітоелектричний (магніт(ний) + електричний) гальванометр < магнітоелектрика, магнітоелектричний (магніт(ний) + електричний) ефект < магнітоелектрика, магнітопружний (магніт(ний) + пружний) ефект, механокалоричний (механ(ічний) + калоричний) ефект, світлоелектричний (світло(вий) + електричний) ефект, електромагнітне (електр(ичне) + магнітне) поле, інтегродиференціальне (інтегр(альне) + диференціальне) рівняння, магніторушійна (магніт(на) + рушійна) сила, плазмооптична (плазмо(ва) + оптична) система, фазочастотні (фазо(ві) + частотні) спотворення*. Термін, який виникає в результаті такого словотвору, описує якісно нове поняття, що не зводиться до звичайної «суми» чи «добутку» вихідних понять.

Отже, пишемо: *металокерамічний (метал(евий) + керамічний; від металокераміка) матеріал — але кераміко-металевий, металево-керамічний*.

Коли в таких випадках випадає або зберігається суфікс «-н»? Випадає, якщо складе-

ний прикметник має відповідний іменник: *магнітоакустичний резонанс* (рос. *магнитоакустический резонанс*; англ. *magnetoacoustic(al) resonance*) — від *магнітоакустика* (тут відбувається скорочення першої частини слова). *Магнітогідродинамічні явища* — від *магнітогідродинаміка*, *магнітоелектричний осцилограф* — від *магнітоелектрика*. Суфікс «-н» зберігається, якщо складений прикметник не має відповідного іменника: *магнітно-фононний резонанс* (рос. *магнитнофононный резонанс*; англ. *magnetic phonon resonance*) — від *магнітний фонон*.

ВЖИВАННЯ ПАРОНІМІВ ТА ПСЕВДОСИНОНІМІВ

У розвинених терміносистемах неодмінно виникають «парні» терміни, схожі за написанням чи звучанням (пароніми) або за значенням («псевдосиноніми»), вживання яких являє певні складнощі навіть для фахівців. Проблема в тому, що в російській мові для більшості з нижченаведених понять існує лише один термін, тому добре знання російської тут навряд чи допоможе. Отже, треба розвивати відчуття рідної мови і звертатися до української семантики, проводячи всебічний порівняльний аналіз кожного терміна (тобто застосовувати аналітичний метод науки термінології).

Ось низка характерних прикладів.

Кращий — найкращий. У російській мові слово *наилучший* рідковживане, тому в обох випадках фігурує *лучший*, і це заплутує тих, хто недостатньо володіє українською. Отже, *кращий* (за когось) — це відносний ступінь порівняння, і зовсім не означає, що кращий від усіх. **Найкращий** (серед усіх), тобто номер один, — це абсолютний ступінь порівняння: *Карлсон — найкращий у класі*. Подібні відмінності у значенні мають пари *вищий — найвищий*, *менший — найменший*, *більший — найбільший* тощо.

Означення — визначення. *Означення* — це дефініція, окреслення якостей, характеристик чи меж чого-небудь. *Визначення* — де-

термінування, вимірювання, фіксування, дослідження, з'ясування, усвідомлення особливостей, величини чи властивостей чого-небудь. Саме так розділяються ці терміни у фізико-математичних науках. З таким підходом перегукується і філологічний термін «означення» — тобто слово, що надає певних ознак якомусь предмету чи явищу. Отже, означуємо поняття, а визначаємо відстань, площу чи вагу. Масі можна дати **означення** (дефініцію) — пояснити, що це таке, а можна її **визначити** — виміряти. Інтеграл — **(не)означений** (його межі мають або не мають делімітаційні знаки, вони позначені або ні), функція — **(не)визначена**.

Зв'язаний — пов'язаний. *Зв'язаний* — це закріплений (про електрони, заряди). *Електрони зв'язані між собою в пари*. *Пов'язаний* — залежний, зумовлений. *Термодинамічна ймовірність стану пов'язана з його ентропією*.

Здатність — спроможність. *Здатність* (на що; якісна характеристика) — від слова «давати». *Спроможність* (наскільки; кількісна характеристика) — від слова «могти». Оптичний прилад має роздільну **спроможність** (або просто **роздільність**): вона показує, наскільки він **може** розділити сусідні точки зображення. Випромінювальна **спроможність** тіла виявляє, скільки це тіло **може** випромінювати. *Здатність* притягувати заряди, бути **здатним** на що-небудь — означає **давати** можливість здійснити щось.

Сталий — постійний. *Сталий* (англ. *constant, stable*) — такий, що не змінюється в часі чи просторі. *Постійний* (англ. *continuous, permanent, constant*) — наявний час від часу (регулярно чи періодично) або наявний весь час. Струм (напруга) — **сталий**, а не постійний. Магніт — **постійний**. *У відкритих системах можливі стаціонарні стани зі сталою (тобто незмінною) ентропією при постійному (тобто безперервному, повсякчасному) виробленні ентропії*.

Різні — різноманітні. *Різні* (англ. *different*) — інші, відмінні. *Різноманітні* (англ.

various) — всілякі. Кажемо: «це зовсім **різні** речі», маючи на увазі, що вони цілком відрізняються між собою. «Тут є **різноманітні** речі» — це означає, що є речі і такі, й такі.

Розділ — поділ. **Розділити** — означає розмежувати. *Граница раздела — межа розділу. Поділ* — це роздрібнення чогось єдиного на менші частини чи підрозділи: **поділяти на класи**.

Густина — густина. **Густина** (англ. *specific weight, density, gravity*) — питома вага субстанції, яку розглядають як єдине і неподільне ціле: **густина повітря**, **густина ядерної матерії**, **густина заряду**, **густина електрона**. **Густина** (англ. *density, concentration*) характеризує відносний вміст (концентрацію) окремих об'єктів чи частинок у середовищі: **густина населення**, **густина зарядів**. *Охолодження пучка дає змогу значно підвищити густоту частинок у фазовому просторі*.

Густина — щільність. **Густина** — поняття неперервне, а **щільність** (англ. *tightness, compactness*) — дискретне, перервне. *Спектральна густина теплового випромінювання, густина ймовірності. Щільність прилягання, щільність упакування, щільність силових ліній, щільність станів*.

Течія — плин. **Течія** (англ. *flow, current, stream, flux, fluxion*) — це відносно швидкий напрямлений рух певної частини рідини чи газу. **Плин** (англ. *yielding, fluid property, flow*) — розтікання в різні боки або рух усієї речовини в цілому. *Быстрое течение реки* — швидка **течія** річки. **Плин** часу, **плинність** кадрів. *Сверхтекучий* (англ. *superfluid*) — **надплинний**.

Металевий — металічний. **Металевий** — зроблений із металу, **металічний** — має властивості чи ознаки металу. **Металева** пластина, але **металічний** блиск.

Проникний — проникливий. **Проникний** (про середовище) — через який проникають, пасивна ознака. **Проникливий** (про людину, проміння) — який здатен проникати через щось, активна ознака.

Потенціальний — потенційний. **Потенціальний** — такий, що має потенціал. **Потенційний** — можливий. **Потенціальне поле, потенціальна енергія**; але **потенційний слухач**.

Кінцевий — скінченний. **Кінцевий** (англ. *end*) — це такий, що міститься на (в) кінці, на краю: **кінцевий результат**, **кінцева зупинка**. **Скінченний** (англ. *finite*) — такий, розміри якого не є нескінченно великими чи малими: **скінченні числа**, **скінченні різниці**, **скінченна величина**, **скінченновимірний простір**.

Тепло — теплота. **Тепло** — це абстрактне, збірне, якісне поняття: втрати **тепла**, виділення **тепла**, надходження **тепла**. **Теплота** — прояв тепла, кількісне поняття (пор. **гострота, висота, широта**): **теплота пароутворення**, **теплота конденсації**, **механічний еквівалент теплоти**. Подібна відмінність виявляється й у парі «добро — доброта»: **робити добро** — **душевна доброта**.

Чи — або. **Чи** означає непевність, невизначеність вибору: якийсь один із двох (кількох) варіантів може бути вибраний, причому за наведених умов усі варіанти однаково придатні. *Той чи інший; чи той, чи цей. Чи не той то Омелько, що працює помаленьку? Чи в вас улита якась отрута, чи може справді ви знахарі? Наявна різниця ходу зводиться до нуля чи іншого значення, що його вимагає принцип вимірювань. Усяке тіло продовжує утримуватися у своєму стані спокою чи рівномірного і прямолінійного руху, доки й оскільки прикладені сили не примушують його змінити цей стан*.

Або — означає, що який-небудь із двох (кількох) варіантів вибирається напевно й однозначно: *Виштовхувальну силу називають також архімедовою, або гідростатичною піднімальною силою. Парагелій і ортогелій є станами атома гелію, що відповідають антипаралельній або паралельній орієнтації спінів обох електронів атома*.

А ось цікаві приклади, де необхідні обидва прийменники. *Якщо умовного спостерігача розмістити в центрі мас Землі чи Сонця, то*

кажуть відповідно про апекс руху Землі **або** Сонця. Рівень Фермі у виродженому напівпровіднику розташований **або** всередині зони провідності **чи** валентної зони, **або** в забороненій зоні в безпосередній близькості від країв цих зон. Вимірювання в окремих точках **чи** ділянках, розташованих усередині синтезованої апертури, можуть бути послідовними в часі **чи** одночасними (послідовний **або** паралельний синтез) **або** поєднувати обидва види синтезу. Молекулярні сполуки — хімічно індивідуальні сполуки, що складаються з двох **чи** більшої кількості молекул, зв'язаних силами міжмолекулярної взаємодії (специфічними **або** універсальними).

Щоб — **аби**. «Новомодний» сполучник **аби** зараз уживають часто і здебільшого не до ладу, навіть незважаючи на те, що про це протиставлення вже неодноразово писали раніше і ми (зокрема, в [5, 6]), і Святослав Караванський ([7]). На відміну від чеської мови, де він має нейтральне значення, в українській цей сполучник надає вислову виразного зневажливого відтінку (російський відповідник — *лишь бы*): *стук-грюк* — **аби** з рук, *хай гірше, аби* інше. І також: *зробити абияк, абищо, аби-де* тощо. «Він має **неабиякий** талант» — тут, заперечуючи зневажливе значення, ми підкреслюємо пошану до людини. Тому в нейтральному, діловому, науковому мовленні слід уживати сполучник **щоб**.

Вид — **вигляд**. **Вид** (англ. *mode, species, type*) — варіант, тип, мода, різновид. **Вигляд** (англ. *view, form, format, structure*) — форма, подоба. Отже, є **види випромінювань, коливань** тощо, але **рівняння має вигляд**.

Коливний — **коливальний**. Відсутність суфікса «~аль~» у віддієсловному іменнику здебільшого вказує на самочинність дії (у відповідному дієслові є частка «~ся»). **Коливний** — той, що коливається сам: **коливна система, коливний контур**. **Коливна** величина. **Коливальний** — той, що коливає або має коливання, породжує коливання, стосується коливань, пов'язаний з коливаннями: **коли-**

вальна енергія (тобто енергія коливань), **коливальні ступені вільності, коливальний процес, коливальне зміщення** (тобто зміщення при коливаннях), **коливальна швидкість** (тобто швидкість коливання) тощо. **Колівальними** є також рухи, рівні, стани.

Керувати — **управляти**. **Керувати** — вживається переважно стосовно людських взаємин або конкретних дій. **Керують** колективом, процесом, об'єктом. **Управляти** — більш придатний щодо ведення якого-небудь господарства, галузі.

Безплатний — **безкоштовний**. Під впливом автоматичних перекладачів сумнівної якості останнє слово набуло шаленої популярності. Втім, значно придатнішим є перший термін. Порівняймо: **платні послуги** — **безплатні послуги**. **Коштовне каміння** — (тобто цінне, вартісне) — **безкоштовне морозиво** (тобто нецінне і невартісне?). **Безкоштовним** може бути лише те, що не має коштовності (тобто собівартості): сміття, відходи, явища природи. А те, за що ми не платимо — **безплатне** (але не безкоштовне). Наприклад, проїзд у міському транспорті може бути **безплатним** (коли для пасажирів його ціна зводиться до нуля), але завжди **коштує** державі певних витрат.

Будинок — **дім**. **Будинок** — це конкретне поняття і фактично означає певну «будівлю», «хату». Недарма в адресах ми вживаємо саме це слово. **Дім** — поняття більш загальне і абстрактне. Це слово тягнє до переносного значення як *притулок, оселя, господа*. Тому словосполучення «Будинок учителя», «Будинок офіцерів», «Будинок культури» виглядають як «хата вчителя (офіцерів, культури)», а назва «Український дім» точно відображає зміст поняття.

Об'ява — **оголошення**. Намагання «віддалитися» від російської мови змушує декого з нас збіднювати мову, вживаючи скрізь лише друге слово. **Об'ява** (те, що з'явилося) — це письмове повідомлення. З іншого боку, повідомлення *голосом* — це **оголошення**.

Жовтогарячий — помаранчевий. Друге слово походить від французького *potte orange* і буквально означає «яблукооранжевий». Отже, вживання цього слова на позначення кольору замість «оранжевий» фактично нічого не додає — окрім хіба що яблука. А от коли йдеться про щось апельсинове — цей термін якраз доречний. Отже, на нашу думку, якщо треба підібрати поетичне і гарне слово для означення оранжевого кольору, то найпридатнішим є термін «**жовтогарячий**» — тим більше, що він має українське коріння. А тепер згадаймо події наприкінці 2004 р. Із чиєсь легкої руки революція на Майдані була названа «**помаранчевою**» — хоча це слово, здається, більше пов'язане з цитрусовими. От і почав дехто говорити про «наколоті апельсини». Думається, значно вдаліше, образніше і романтичніше було б сказати «**жовтогаряча революція**».

Ніякий — жодний. Сферу вживання останнього слова воно саме й підказує — це одна: *жодного разу, жодна людина* тощо. І розважливо було б уникати цього слова, якщо йдеться про множину. Російську фразу *от него одни проблемы* слід перекладати як *від нього самі проблеми* — а не «одні проблеми» (до речі, вислів *я остался один дома* перекладаємо також без допомоги слова «один»: *я лишився сам удома*). А *жодних проблем* — це так само грамотно, як і *одних проблем*. Треба брати до уваги зміст вислову, а не відштовхуватися від російського слова — і не буде ніяких проблем.

Правильний — вірний. В українській мові слово «правильний» має значення «істинний, коректний, нехибний»: *правильна відповідь, правильні висновки, правильні результати, правильний вибір*. А «вірний» — це незрадливий, відданий, неухильний: *вірна любов, вірний друг, вірний послідовник*. Як синонім до «правильний» воно не вживається — на відміну від російської мови, де слово «верный» може вживатися в обох випадках.

Вимір — вимірювання. *Вимір* (англ. *dimension*) — це просторовий аспект існування об'єкта: *тривимірний простір, він живе в іншому вимірі*. *Вимірювання* (англ. *measurement, determination, measuring (operation), measure, metering, sizing, sensing, test, mensuration, ga(u)ging*) — процес визначення величини чи інтенсивності чого-небудь: *вимірювання швидкості, похибка вимірювання, методи вимірювання*.

Притягання — тяжіння — важіння. *Притягання* (англ. *attraction*; рос. *притяжение*) — явище взаємодії тіл через поля, які вони створюють: сили *притягання* між молекулами (нуклонами, частинками). Антонім — *відштовхування*. *Тяжіння* (англ. *gravitation*; рос. *тяготение*) — суто гравітаційна взаємодія: *поле тяжіння Землі* (тобто гравітаційне поле Землі). Сила *тяжіння* — сила, з якою гравітаційні маси притягаються між собою. *Важіння* (англ. *gravity*; рос. *тяжесть*) — результат сукупного впливу на тіло всіх взаємодій у полі тяжіння. *Силою важіння* тіла називається сила, яка прикладена до тіла і дорівнює геометричній сумі сили *тяжіння* тіла до Землі та відцентрової сили *інерції*, зумовленої добовим обертанням Землі. Тобто сила важіння — це сила, з якою тіло, що перебуває в гравітаційному полі, діє на опору чи підвіс. Ця сила завжди менша від сили тяжіння (на екваторі Землі різниця становить 0,35%). Зауважимо, що в літературі часто замість терміна *важіння* помилково вживають *тяжіння*, спотворюючи зміст цього поняття.

Компонента — компонент. *Компонента* — складова частина цілісного математичного об'єкта, багатовимірної фізичної величини чи випромінювання: *компонента вектора, компонента Фур'є, компонента сили, компонента швидкості, компонента спектральної лінії*. Іншими словами, компонента з'являється в результаті аналізу об'єкта і залежить від алгоритму його поділу на складові частини: наприклад, компоненти одного й того самого вектора є різними в різних суряд-

них (декартовій, сферичній, циліндричній тощо) системах. Досліджуваний об'єкт є первісним, а його компонента — похідною від нього. З іншого боку, **компонент** — це складова частина сукупності чого-небудь (речовини чи процесу): **компонент суміші, компонент плазми, компонент підготовки**. Компонент — предмет синтезу складових частин чого-небудь у їхній сукупності, і він є первісним щодо цієї сукупності.

Відбивання — відображення. Термін **відбивання** (рос. *отражение*, англ. *reflection, pull-out, impingement, return*) вживається, коли йдеться про рух хвилі чи частинок: кут **відбивання, відбита** хвиля. Слово **відображення** (рос. *отображение*, англ. *tapping*; а також рос. *отражение*, англ. *inversion*) пов'язується із зображенням чи розташуванням певних об'єктів: **конформне відображення** (рос. *конформное отображение*); **дзеркальне відображення**, (тобто віддзеркалення) **координат** (рос. *зеркальное отражение координат*).

Замкнений (одягнений, повернений тощо) — замкнутий (одягнутий, повернутий тощо). Обидва — дієприкметники, але другий значно більше тяжіє до прикметника. Перший означає безпосередній наслідок впливу на об'єкт: **нещодавно розвинена теорія, замкнені двері** (пор. рос. *запертая дверь*), **щойно поглинена речовиною енергія, недорозвинені** (пор. рос. *недоразвитые*) **кінцівки, розвинені** (пор. рос. *развитые*) **відносини, розгорнений сувій, витягнений** (пор. рос. *вытащенный*) **із води, затягнений у куток, повернений борг** (від повернення), **перевернений з ніг на голову, затиснений у лещатах** (під час виготовлення чи ремонту деталі). Другий описує більш-менш усталену або постійну ознаку чи особливість: **замкнутий** (пор. рос. *замкнутый*) **контур, замкнута людина, сумарна поглинута доза, розвинутий** (пор. рос. *развитой*) **соціалізм, розгорнутий** (тобто деталізований) **план чи виклад, витягнутий** (пор. рос. *вытянутый*) **у довжи-**

ну, міцно затягнутий вузол, повернутий під прямим кутом (від повертання), **переверну-**
те зображення, затиснутий в ущелині. Явже **одягнений** — значить, щойно вдягнувся; **він завжди охайно одягнутий** — це риса характеру людини. **Розтягнені зв'язки** (чи **сухожилля**) — спортивна травма; **розтягнуті зв'язки** (чи **сухожилля**) — високий рівень підготовленості.

Зневоднення — зневодження. Зневоднення — вилучення водню (протонів) із хімічної сполуки (рос. *дегидрогенизация*). **Зневодження** — вилучення води з речовини, дегідратація.

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ З РОСІЙСЬКОЇ

Іноді російські звороти, де абстрактні іменники вжиті у множині, доцільно перекладаєти однією: *высокие значения температур* — **високі значення температури**; *в парах спирта — у парі спирту*. Але коли йдеться про конкретне значення (як правило, тут уживають або мають на увазі слова «тип», «вид», «значення» тощо), то множина перекладається множиною. *Сильные и слабые взаимодействия — сильні та слабкі взаємодії* (тобто типи взаємодії). *Высокие давления — високі тиски* (тобто високі значення тиску). *Магнитный момент, який виникає під впливом внутрішніх електростатичних взаємодій між електронами*: тут ужита множина, бо йдеться про численні акти взаємодії.

Слід обережно ставитися й до перекладу російського слова «качать». Не забуваймо, що *качати* — це *котити*, а *викачатися* можна в багнюці. У російській мові це слово вживається в кількох значеннях, і до кожного з них українська має точний відповідник. Якщо йдеться про маятниковоподібний рух з нижнім закріпленням («шатание») — то це **хитання**, з верхнім — **гойдання**. Якщо йдеться не про маятниковий рух, а подачу енергії чи частинок («нагнетание») — то це **нагніт, подача**. *Волна накачки* — хвиля **нагніту**, хвиля **подачі**.

Ці характерні приклади охоплюють показові й найпоширеніші помилки, що трапляються в сучасному науковому (та й повсякденному) мовленні. І за цим зразком можна знаходити шляхи до правильного вживання багатьох інших зворотів.

1. Український правопис / АН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Ін-т української мови. — 4-те вид., випр. й доп. — К.: Наук. думка, 1993. — 240 с.
2. Орфографічний словник української мови: Близько 120000 слів / Уклад.: С.І. Головащук, М.М. Пещак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. — К.: Довіра, 1994. — 864 с.
3. Русско-украинский словарь / Голова ред. колегії акад. АН УРСР І.К. Білодід. У 3-х томах. — К.: Наук. думка, 1968.
4. Вакуленко М. Російсько-український словник фізичної термінології / За ред. проф. О.В. Вакуленка. — К.: Поліграф. центр Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка, 1996. — 236 с.
5. Вакуленко М. Про «складні» проблеми українського правопису (українська латиниця, запозичені слова та ін.). — К.: Курс, 1997. — 32 с.
6. Вакуленко М. Про тонкощі перекладу з російської та вживання деяких термінологічних пар // Вісн.

Книжкової палати. — №8 (109). — Серпень 2005. — С. 41–43.

7. Караванський С. Мовні віруси // Літ. Україна. — 27 квітня 2006.

М. Вакуленко

ДЕЯКІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ НЮАНСИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ЯК НЕ ВИПЛЕСНУТИ З ВОДОЮ ДИТИНУ

Резюме

Розглядається проблема вживання близьких мовних одиниць — відмінків, закінчень, паронімів тощо на основі поєднання статистичного та аналітичного методів термінології. Подаються рекомендації щодо їх правильного вживання у науковому та повсякденному мовленні.

М. Vakulenko

SOME TERMINOLOGICAL NUANCES OF UKRAINIAN LANGUAGE: HOW NOT TO THROW THE BABY OUT WITH THE BATH WATER

Summary

The problem of close language units use — cases, endings, paronyms on the joint basis of terminology statistic and analytical methods. The recommendations on their correct use in the scientific and everyday communication are made.

В. ПАЩЕНКО

ПРО НЕТОЧНОСТІ ПРИРОДНИЧОЇ НАУКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Науці завжди властиві певні суперечності між розвитком наукового знання і його понятійним забезпеченням, між змістовним наповненням понять і невідповідними йому термінами професійного сленгу. Науковцям обґрунтування розкривають закономірні відмінності між об'єктивними, предметними й суб'єктивними поняттями і термінами, вказують шляхи вдосконалення наукової мови. Автор досліджує проблему професійного жаргону вчених, аналізуючи приклади найпоширеніших сленгових штамів зі сфери природничих дисциплін.

Історія науки безліч разів фіксувала існування і поновлення кількох усталених суперечностей, якими супроводжується розвиток знань. Зокрема, це суперечності між зміс-

том наукового знання, що постійно розвивається, і його понятійним забезпеченням, яке відстає від розвитку змісту; між змістовним наповненням понять та інерційнішими

© ПАЩЕНКО Володимир Михайлович. Доктор географічних наук. Головний науковий співробітник Інституту географії НАН України (Київ). 2006.